

دین و جامعہ

(مجموعہ مقالات)

فهرست مطالب

مقدمه ۵

بخش اول

جامعه، فرهنگ، رفتار و شخصیت

- گفتار یکم: منطق فیزیولوژیک و اجتماعی رفتار و شخصیت ۱۵
- گفتار دوم: موانع ساختاری «مشارکت» در جامعه کتونی ایران ۴۹
- گفتار سوم: رفتارشناسی مردم ایران از دیدگاه مهندس بازرگان ۶۹
- گفتار چهارم: تأملی در پارادوکسهای هویت و اقتباس ۸۳
- گفتار پنجم: میراث انبیایی و نقش مشرقیان در دنیای کتونی ۹۹
- گفتار ششم: سه اندیشه در مشروطه ۱۱۳

بخش دوم

فلسفه دین

- گفتار هفتم: داوریه‌های جامعه‌شناختی در دین ۱۳۱
- گفتار هشتم: زیست‌شناسی و آسیب‌شناسی دینی انسان از دیدگاه روان‌شناسان ۱۵۷

۱۷۹	گفتار نهم: خرافه‌پذیری حس مذهبی
۱۹۵	گفتار دهم: ایمان، ایدئولوژی، فرهنگ، مدیریت اجتماعی و سه نسل روشنفکری دینی
۲۱۱	گفتار یازدهم: دین و دولت از نظر هابز و لاک
۲۲۷	گفتار دوازدهم: رابطه دین و سیاست در جامعه دینی
۲۳۹	گفتار سیزدهم: دین و دموکراسی
۲۶۱	گفتار چهاردهم: پارادوکس فطرت و نسبت آن با سختکشی
۲۷۳	گفتار پانزدهم: مبانی و مبادی اتحاد بین مذاهب و ادیان
۲۸۹	گفتار شانزدهم: نقد و نظری بر نقادیهای اخیر در «ایدئولوژی»
۳۰۵	گفتار هفدهم: نقد و بررسی «جامعه‌شناسی دینی» دکتر شریعتی

بخش سوم

کلام جدید دینی

۳۲۹	گفتار هجدهم: «کلام جدید دینی» و لوازم باروری و شکوفایی آن
۳۴۹	گفتار نوزدهم: مبادی کلامی علم اخلاق
۳۶۹	گفتار بیستم: هفتاد و سه ملت (تأملی در اختلافات مسلمین و مسئله وحدت)
۴۱۱	گفتار بیست و یکم: بازاندیشی درباره خدا
۴۲۷	گفتار بیست و دوم: بازاندیشی درباره وحی
۴۵۵	گفتار بیست و سوم: بازاندیشی درباره نزول عربی قرآن
۴۷۱	گفتار بیست و چهارم: بازاندیشی در مقوله عصمت

بخش چهارم

نواندیشی اسلامی

۵۰۷	گفتار بیست و پنجم: مکانیسم کنترل قدرت بر زمامداری محمد (ص)
۵۳۹	گفتار بیست و ششم: واپسین نگرانیهای پیامبر
۵۵۹	گفتار بیست و هفتم: حادثه عاشورا آزمونی از رفتارشناسی اجتماعی در جامعه دینی
۵۷۹	گفتار بیست و هشتم: اسلام و توسعه
۶۰۳	گفتار بیست و نهم: زن، مردسالاری و دیدگاه اسلام
۶۲۳	گفتار سیام: فرهنگ مذکر و رسالت‌های زن

مقدمه

افتان و خیزان با کاروان اندیشه ...

بذره‌های هر یک از سی گفتاری که در این کتاب گرد هم آمده، و به چهار بخش تقسیم شده‌اند، سرگذشتی در ذهن نویسنده داشته‌اند و تحت تأثیر سوانح ایام و زندگی وی و عواملی توپر تو که از درون و بیرون او را فرا گرفته بوده است، ریشه دوانیده، و آن‌گاه به مناسبت‌هایی از سال ۱۳۷۰ تا ۱۳۷۵ اینجا و آنجا سر برآورده‌اند. از مقالات آشکارا برمی‌آید که نویسنده درگیر چالش‌هایی بوده است. پاره‌ای از عناصر مثبت و منفی این کشاکشها برشمرده می‌شود:

عناصر مثبت :

حقوق بشر صرف‌نظر از هر عقیده‌ای که کسی دارد یا ندارد - حسن و قبح عقلی و عقلایی امور - تمایز قلمرو حکومت از قلمرو دین - استقلال و خودایستایی بشر - تفکر انضمامی، مثبت و تحصیل‌گرا - پویایی - تعریف مجدد امور - بازنگری مدام - انسان‌دوستی - نواندیشی و بازاندیشی - همگرایی - زیباشناسی - زندگی در عصر خویش - درک مقتضیات - میهن دوستی - بسط و شکفتگی - واقع‌گرایی - به رسمیت شناختن منفعت و رقابت - مطالعه تاریخی پدیده‌ها - توجه به مصلحتها و ضرورتها - قبول طبیعت خطاپذیر آدمی - همه‌پرسی - ضرورت کنترل حاکمان با مکانیسمهای کارآمد - عفو و صفح - صلح‌دوستی - ازدیاد ثروت در جامعه - مدیریت و برنامه‌ریزی عقلایی - حقوق زن - افزایش ارتباطات و اطلاعات - نگرشهای ترکیبی - علم‌گرایی - نظارت بخردانه بر پندارها و رفتارهای دینی - انعطاف - جهانی‌اندیشیدن و بومی عمل کردن - ژرفنگری - تفکیک و تمایز میان امور - دولت: متصدی خدمات نه مرجع عقاید و متولی دین - دین در قلمرو خصوصی - دین چونان ساحتی از سطوح ذهن و نهادی در کنار نهادهای دیگر - همفهمی و همزیستی - حفظ محیط زیست - مکانیسمهای کشف و تقلیل خطاها - تحول و توسعه - تسامح - اهمیت تاریخ باستانی پیش از اسلام - خاصیت جذب و درونی‌سازی - انسانی و تاریخی و جهانی بودن تمدن بشری - توجه به موانع ساختاری و فرهنگی - صلح جهانی - مشارکت بین‌المللی - اندیشه بین‌الذہانی - جستجوی معنی

برای هستی و حیات - بهبودگرایی - گفتگوی میان فرهنگها و ادیان - اهمیت عرف - فرهنگ گفتگو - امنیت و آبادی - سعه صدر - گفتگوی دین با بی دینی - استقلال نظر - کاهش شعاع دایره ضرورت‌های شرعی - فاصله گرفتن از امور و نظر کردن در آنها - مدارا - اعتدال - نسبییت - نگرش طبیعی - تحول و تنوع در فهم دینی - تساهل در قول به سعادت و رستگاری مردم - تقدم حقیقت بر شریعت - تقدم عقل بر نقل - برنامه ریزی و قانونگذاری بشری - برابری در پیش قانون - حق قضاوت برای زن - اتحاد کلمات - زندگی مشترک المنافع - شهرنشینی - احزاب و مطبوعات آزاد - کثرت‌گرایی - دیگرپذیری - عدالت اجتماعی طبیعی - توجه به مشکلات فرهنگی ناشی از مشکلات معیشتی - قانونمندی اجتماعی - محاسبه‌گری - فرهنگ کار و تولید - همبستگی ملی - ضرورت اخذ و اقتباس از اندیشه و دانش و تجارب دیگران - هویت‌پویا - حافظه تاریخی - تداوم تاریخی - برقراری ارتباط با دیگران و داد و ستد خلاق - تفکیک قوا و تعادل قدرتهای اجتماعی - ترقیخواهی - انسانگرایی - ناموس تفاوت و تنوع فردگرایی - تفکر این جهانی - روش‌شناسی - اهمیت روشهای علمی، تجربی و جزئی‌نگرانه - منطق مادی حیات - منطق زیستی اخلاق - منطق اجتماعی اخلاق - ضرورت استفاده از روشهای علمی در انسان‌شناسی - نگرش سیستمی (در ارتباط با هم دیدن امور) - معنویت در متن مادیت - نועدوستی - نهادهای شدن آزادی - شفافیت اجتماعی - جامعه باز - برون‌گرایی - کنش‌مندی - حل مسئله - سازگاری و توافق - خردگرایی - حقوق اقلیتها - نیاز هر سیستم به مخالفت - نوآوری - نقادی - جامعه مدنی - فرهنگ مشارکت - انضباط درونزا - مردمسالاری و دمکراسی - همه چیز را همگان دانند - انبساط حقیقت در اذهان - تضارب آرا - گفتگوی اجتماعی - قرارداد اجتماعی - انسان برای خویشتن و...

عناصر منفی :

تک‌نگری - انحصارطلبی - حاکمیت ایدئولوژیک بر مردم - عامیانی - خودآزاری - زهدنمایی - احساس گناه‌بیمارگونه - کنترل‌های فقهی جامعه - کنترل‌های خشونت‌آمیز و تکلف‌آلود دینی - انتظار ایمان و تشرع از همگان - انتقام‌جویی - بی‌گانه‌ترسی - هویت‌خواهی منفی - انتظارات زیادی از دین - شریعت چونان حقیقتی ثابت و فراتاریخی - دین چونان دستوری عام و الزامی - انحصار ایدئولوژیک - سطحی‌نگری - توتالیتاریسم و تمامی‌خواهی - دین در رأس نهادها و مسلط بر آنها - ثبات و جزمیت - انسان تک‌ساحتی - سخت‌کیشی و سخت‌گیری - ساختگرایی - تکفیر - واگرایی - کینه‌توزی - تبعیض - اجبار در عقاید و احکام دینی - مطلقیت - همسان‌سازی - غرب‌گریزی و غرب‌ستیزی توأم با تجزم و تعصب - جزمیت - غربزدگی و غرب‌پرستی توأم با از خویش بیگانگی و خودباختگی - کل‌گرایی - واپس‌گرایی - پوچ‌گرایی - تئوری دسیسه و توطئه - تلفیق‌های آبکی میان علم و دین - نظریات سنتی مربوط به کتب ضاله و ارتداد - فرهنگ سکوت - تفتیش عقاید - محنت در دین - چوب بدعت - گسترش شعاع دایره ضرورت‌های شرعی - فقر - تنگ‌نظری و ناسازگاری - نامهربانی - جهنمی بودن غیرمسلمانان - مبالغه و غلو - بی‌سواد و بی‌خبری - فقدان ارتباطات - عوام‌فریبی - مردسالاری و فرهنگ مذکر - مطلق تلقی شدن نظریات فقهی - نابرابری جنسی زن و مرد - ظاهرگرایی و قشریت - وحدت کلمه و یکسان‌سازی - ساختار روستایی - نابرابری - بی‌روشی - بی‌تدبیری و قسمت‌گرایی - صوفی مسلکی منفی - دوگانگی - ضعیف‌کشی - استبداد - نفی مسئولیت از آدمی - درویش مسلکی - زور و اجبار - توهنات اتویایی و ناکجاآبادی - تکلف - تظاهر - طبیعت‌ستیزی - ریاضت‌کشیهای منفی - خشونت و تعصب - جامعه بسته - پرخاشگری - خرافه‌پرستی - درون‌گراییهای منفی - فاجعه

محرومیت - جامعه توده‌وار - آثار مخرب رهبریهای فرهمند - هم‌رنگی با جماعت - اطاعت کورکورانه از مراجع قدرت - جنایت - نگرش فراتاریخی - نخبه‌گرایی - حسن و قبح صرفاً شرعی - نوگریزی و تحول‌ستیزی - تحجر اذهان - قیومت‌خواهی انسان و...

نویسنده کمتر تمایل داشته تظاهر به بی‌طرفی کند و پای خود را از معركة آرا و میدان مباحثات بیرون بکشد و چنین وانماید که تنها تماشاگر است (کمدی بی‌تفاوتی). چه بسا وارد دیالوگهای تند و تیز جامعه (خصوصاً میان آزاداندیشان و نوگرایان دینی و میان آنها و سنت‌گرایان) در چند دهه گذشته و حال شده و صدای نحیف خود را با صدای طرفهای دعوا درآمیخته است.

گفتارها، غالباً، پرسمانها و جستارهایی را بازمی‌نمایند که در ربط با مسائل فرهنگی و اجتماعی و به قصد نقد و تحلیل آنها شکل یافته است؛ با وجهه نظر معرفت‌شناختی و متدولوژیک. در این میان مسئله دین، از جمله دلمشغولیهایی بوده است و دغدغه‌های مربوط به جای آن در زندگی و نسبتش با فرهنگ و جامعه. تجلیات گفتاری آن را در بیشتر مقالات ملاحظه خواهید کرد؛ عناوینی همچون:

دین و اخلاق - دین و عقل - دین و توسعه - دین و روان - دین و عرفان - دین و جامعه - دین و تفکر علمی - دین و تفکر انتقادی - دین و انسان - دین و آزادی - دین و امنیت - دین و عدالت - دین و عرف - دین و دنیا - دین و حکومت - دین و دموکراسی - دین و معرفت - دین و حقوق - دین و فرهنگ - دین و مشارکت - دین و اقتصاد - دین و رفتارشناسی اجتماعی - دین و هویت - دین و پیشرفت - دین و تحول - دین و قانونگذاری بشری - دین و غرب - دین و تنوع - دین و نوآوری - دین و اختلافات - دین و ارتباط با دیگرری - دین و حقوق زن - دین و دیگرپذیری - دین و دگراندیشی - دین و نقش آن در گذشته - دین در دنیای کنونی - دین و میراث آن - دین و کارکردهای آن - دین و کثرت‌پذیری - دین و بیگانگان - دین و حقوق بشر - دین و تساهل - دین و سخت‌کشی - دین و برابری - دین و استبداد - دین و مطلقیت - دین و ریا - دین و خشونت - دین و تبارشناسی ذهن و اندیشه آدمی - دین در تبارشناسی علم - دین در باستان‌شناسی جامعه و تمدن بشری - دین و زبان آن - دین و بحرانه‌ها (فردی و اجتماعی) - دین و تخدیر - دین و قالب‌گیری - دین و ناخودآگاه - دین و امانیسم - دین و استقلال بشر - دین و نفوذ و تأثیر آن در شخصیت انسان - دین و عقده‌ها - دین و اقتدار - دین و خرافه‌پذیری - دین و روشنفکری - دین و اجبار در عقاید و احکام - دین و ایمان و تجربه شخصی - دین و ایدئولوژی - دین و حقوق بی‌دینها - دین و فهم بشر - دین و سایر تجربه‌ها - دین و ملی‌گرایی - دین و اگزیستانسیالیسم - دین و مصلحت - دین و عرف - دین و واقع‌بینی - دین و تفاوتها - کلام دینی - مسلک دینی - دین و نگاه از درون - دین و نگاه از بیرون - دین و معرفت درجه اول - دین و معرفت درجه دوم - دین و محنت - دین و تکفیر - دین و تفتیش عقاید - دین و زبان آن - زبان دین و زبان فلسفه و علم و هنر - دین و جبر و اختیار - دین و زندگی پس از مرگ - دین و تساهل - دین و مبالغه و اغراق - دین و ناسازگاری - دین و مرجعیت‌گرایی و...

در بخشی از این دسته مقالات، به شرح سودمندیهایی و زیانباریهایی دین و بررسی و مقایسه و ارزیابی آن پرداخته شده است. کارکردهای مثبت دین با آثار منفی، انتظارات مثبت از دین با نگرانیهای منفی از آن مورد سنجش قرار گرفته است، با تمایلی عمده به مرض‌شناسی دینی

انسان و کاوش در مغالطات معرفت‌شناختی رایج در فکر مذهبی و بررسی فرایند واقع‌گرایی در دین‌ورزی ایرانیان و عرفی شدن فقه و شریعت آنان. در همین دست مقالات، پاره‌ای رویکردهای کلامی و آرای فقهی رسمی و رایج مورد بررسی انتقادی قرار گرفته است. از تحول معنایی و دگرگونی مفهومی در سپهر اندیشه دینی سخن رفته و باز تعریف‌هایی پیشنهاد شده است که چند یک از آنها بدین قرار است:

تلقى بشر از خدا - نسبت خدا و جهان - افعال خدا - سخن گفتن خدا - نجوای خدا - الهام خدا - وحی - عمومیت وحی - تداوم وحی - وحی در وجدانها - وحی در عقلها - مفهوم نص - ظاهر متون دینی - متون دینی و چند و چون واقع‌نمایی آنها - عصمت - امکان سهو و خطای معصوم - عصمت و کارشناسیها و موضوع‌شناسیها - ناظر بودن اقوال معصومین به موضوعات و اوضاع حاضر - نزول قرآن - تناسب قرآن با زبان و فرهنگ عرب - حدوث و قدم قرآن - ظاهر و باطن قرآن - محکمت و متشابهات قرآن - عبارتهای قرآن - رستگاری مردم - خلود عذاب و...

با همه این اوصاف به نظر نویسنده چنین می‌رسیده که وضعیت و کارکرد دین و دینداری مردمان، تابعی از متغیرهای زیست - اجتماعی، ساختارهای جامعه، نحوه معیشت و مناسبات و فرهنگ عمومی مردمان بوده و خواهد بود؛ بد یا خوب.

اصولاً برای ریشه‌یابی مشکلات به کاوش در اعماق، سیر از صورتها تا سیرتهای اجتماعی، و تشخیص علل تاریخی، جغرافیایی، اجتماعی و فرهنگی امور نیازمندیم. این وضعیت و مختصات و مقتضیات و مناسبات عینی ما بوده که به صورت برساخته‌ها و پندارهای فرهنگی و کژتابیهای معرفتی و الگوهای آموخته‌کرداری در ناخودآگاه جمعی و ذهنیت عمومی ما انباشت می‌شده، و منشأ کژرفتاریها و نابهنجاریها، فروبستگیها و پس‌ماندگیهای ما می‌گردیده است. همان‌طور که اگر در غرب نیز پیشرفته‌ها و شکوفاییهای را - بالنسبه - شاهد بوده‌ایم، ابتدا به سکون و گزافه به دست نمی‌آمده، فرایندهایی طی می‌شده و در شهرنشینی و زیرساختهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آنها، تحولات و تبدلاتی روی می‌داده و به‌طور طبیعی و تدریجی و غیرخطی در جهت آزادی، حقوق، دموکراسی، قانونگذاری، مطبوعات، احزاب و ترقیات فکری، هنری، علمی و فنی و توسعه مادی به هدفهایی نسبی دست می‌یافته‌اند.

در چیدن این سی مقاله و پیشی و پسی آنها، ترتیب و آدابی خاص منظور نداشته‌ایم و برای هر کدام خلاصه‌ای فرادست آورده‌ایم و سخن‌مایه آن را در گزاره‌هایی گزیده و چکیده، گنجانیده‌ایم تا گوهرشناسان اوقات، با نیم‌نگاهی در آنها، نسبت به مطالعه خود مقاله‌ها، تصمیم بگیرند. اما چه چنین کنند و چه به خواندن خلاصه‌ها بسنده نمایند، در هر حال انتظار داریم که به نظر باریک‌بینی و انتقاد نگریسته و نویسنده را در رفع کاستیها و کژیها، کشف خطاها و ناراستیها و نزدیک شدن به «صدق» یاری برسانند.

مقصود فراستخواه

تابستان ۱۳۷۶

بخش اول

جامعه، فرهنگ، رفتار و شخصیت

- گفتار یکم: منطق فیزیولوژیک و اجتماعی رفتار و شخصیت
- گفتار دوم: موانع ساختاری «مشارکت» در جامعه کنونی ایران
- گفتار سوم: رفتارشناسی مردم ایران از دیدگاه مهندس بازرگان
- گفتار چهارم: تأملی در پارادوکسهای هویت و اقتباس
- گفتار پنجم: میراث انبیایی و نقش مشرقیان در دنیای کنونی
- گفتار ششم: سه اندیشه در مشروطه

گفتار یکم

منطق فیزیولوژیک و اجتماعی رفتار و شخصیت

چکیده مقاله:

۱- این گفتار درباره خودشناسی و خودسازی، و کشف قوه‌ها و استعدادهای خویشتن و پرورش آنهاست. ابتدا به آرزوی دیرینه بشر در این خصوص اشاره شده است؛ از پند سقراط تا آموزه‌های اسلامی، از بودا و عطار و مولانا و کانت و اقبال تا نیما و الکسیس کارل. نظریه پردازان روان‌شناسی کمال و نیز مشتاقان جدید فرا روان‌شناسی، همه به گونه‌ای تأکید می‌کنند که ما انسانها موجوداتی فروزانیم، ادراکیم، آگاهی هستیم، شیء نیستیم. استعدادها و قابلیت‌های سرشار و کرانه ناپیدایی در ما هست و بار تن کشیدن ما را نمی‌سزد، چرا جوانه نزنیم، سبز نشویم، نردیم و نشکفیم. هیچ چیز و هیچ موقعیت بیرونی ما را از خودشناسی و خودسازی و خودشکوفایی بی‌نیاز نمی‌کند. در این آموزه‌های بلند و بالا، انسان چیزی بیش از یک عضو خوشبخت خانواده، یک شهروند تندرست و مرفه و خوب و آداب‌دان، یک معتقد و متشرع عامل به ظاهر احکام، یک کارمند نمونه، یک عضو فعال حزبی، یک سیاستمدار موفق و امثال اینهاست. حامیان جنبش استعداد بشری، ظرفیت آدمی را فراتر از بهنجاری و زندگی روزمره دانسته‌اند. به نظر آنان امکان دارد تمام جهات عادی زندگی رضایتبخش باشد، اما پوچی ملال‌انگیزی احساس شود. به تعبیر آلپورت، شخصیت بالغ سالم، از روزمرگی فراتر رفته و تنش و پویایی و اعتلا می‌جوید. مزلو از مدلهای متوسط زندگی فراتر رفته و الگوهایی از شخصیت‌های شکوفان و اوج‌یافته را به دیدرس می‌آورد. به نظر او در فرایند شکوفایی، انسان از کلیشه‌ها و قالبها و می‌رهد، خود را می‌پذیرد، برای خویشتن زندگی می‌کند، خود تصمیم می‌گیرد، به رضایت می‌رسد، دیگران را نیز با همه طبیعت بشریشان می‌پذیرد، سازگار می‌شود، عملکرد طبیعت را نیز قبول می‌کند، از تقدس کاذب و تکلف می‌گریزد، زیبایی چیزها را به فراموشی نمی‌سپارد، ضدها را با هم آشتی می‌دهد و... به هر صورت آرزویی از دیرباز وجود داشته که انسانیت ما باید بسیار عظیم و پهناور باشد و آدمی همواره باید از وضع موجود گلابه کند و در جهت فعلیت و شکوفایی بیشتر بکوشد.

۲- در ادامه مقاله گوشزد شده که ممکن است چنین کمال‌گرایها، حالتی اتویایی و دور از واقع به خود بگیرد. درست است که انسان می‌خواهد میل و امید بهبود بخشیدن به طبیعت و زندگی خویش، و عشق و شور حیاتی را از دست ندهد و پیوسته به خود و دیگران تلقین می‌کند که زندگی زیبا و متعالی است، اما نباید واقعیتها را نیز از نظر دور بدارد. کمال‌پذیری مردمان، هم نسبی و تدریجی است و هم متفاوت و گونه‌گون. تفاوت‌های فردی واقعیتهای انکارناکردنی است. کمال هر کس با کمال دیگران فرق می‌کند. زندگی سفری است که هر کس خود می‌رود. به جای کمال آرمانی و کمال کلی انسانی، قدری نیز باید به کمال واقعی و متحصل هر کس توجه کرد. خودشکوفایی امری است نسبی که در همین عالم و توسط همین آدمهای سربه‌سر خطا و کاستی به صورت متفاوت ظهور می‌یابد. هر کس باید تا می‌تواند همت کند و خود را بالا بکشد ولی نه با تعریفهای انتزاعی و آرمانی از کمال. زیرا در این صورت کار به خودآزاری و تکلف و تظاهر و لاف و گزاف می‌انجامد. ضمناً شایسته نیست فانوس به دست، گرد شهر بگردیم و همه را «دیو و دد» پنداریم و «انسانی آرزو کنیم» که یافته نمی‌شود و یا به این نتیجه برسیم که «عالمی دیگر بیاید ساخت و زنو آدمی». تاریخ را ما از نو آغاز نمی‌کنیم؛ تاریخ کم و بیش همان است که تاکنون بوده است. پس راه بهبود و کمال خویش را نیز «نه در عالم مُثُل» بلکه در همین عالم خاکی، و به صورتی

واقع‌بینانه ببینیم.

۳- خودسازی منطق به شدت مادی و فیزیولوژیک دارد. معرفت نفس نیازمند روشهای علمی، تجربی و جزئی‌نگرانه است و از این طریق، فنرهای اصلی رفتار و شخصیت آدمی و انگیزه‌ها و نیازهای او به دقت تجزیه و تحلیل می‌شود و معلوم می‌گردد که با چه مکانیسمها، و در چه حدی می‌تواند تصمیم بگیرد، اراده بورزد و این کند یا آن کند. در این خصوص به برخی آزمایشهای روان‌شناسان اشاره شده است. تصمیم در جایی رخ می‌دهد که میزانی از والانس در میان نیروهای اصلی شخصیت (انگیزه‌ها و نیازها) برقرار شود. در همین رابطه از نیازهای توپرتوی آدمی و مراتب آن سخن رفته است و ضمن برشماری نیازهای متعدد مادی، عاطفی، اجتماعی و... یکی از آنها یعنی نیاز به اکتشاف و دانستن، قدری توضیح داده شده است.

۴- درست است که در سیستم عصبی پیچیده آدمی، محرکهای خود - وادارکننده هست، اما ما اراده‌ای کلی و گزاف و بی‌ربط به سرگذشت اجتماعی و روانتی خویش، مستقل از بدن و محیط و تجارب خویش، و جدا از انگیزه‌ها و نیازهایمان نداریم. تصمیمات ما در سیستمی روانتی، اجتماعی و اکولوژیک شکل می‌گیرد و اگر قرار است اراده تقویت و تعالی یابد باید از کارشناسیهای علمی و تخصصی در خصوص این متغیرهای زیست‌شناختی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی بهره گرفته شود.

۵- محرومیت‌های مادی و جنسی مانع رشد و شکفتگی شخصیت مردمان می‌شود. این نه معده، بلکه انسان است که با همه ادراکات و احساساتش گرسنه می‌ماند! از آزمایشهای تجربی که شیف و دیگران بر روی جنین‌ها و کودکان و هوشبهر آنان انجام داده‌اند سخن رفته است و از بحثهای روان‌شناسی مان، درباره رفتارشناسی بومیان استرالیایی، و نیز آزمایش بر روی افراد عادی گرسنه ذکری به عمل آمده است. در پایان این قسمت، ضمن تأکید بر اینکه ریاضتهای طبیعت‌ستیزانه و سختگیرانه نمی‌تواند الگویی مطلوب از تعلیم و تربیت به دست دهد به آنچه از حسن بصری یا شفیق بلخی و سهروردی نقل شده، اشاره به عمل آمده است.

۶- وقتی نیازهای فیزیولوژیک به صورت سالم ارضا نمی‌شود، بالطبع نیازهای ایمنی و عاطفی و نیاز به احترام و نیاز به خودشکوفایی، کمتر فرصت ظهور می‌یابد. غالباً دشوار است که تمام فکر و ذکر آدمی «انگیزش کمبود» باشد و در عین حال فرصت «فرا انگیزش» نیز به دست آورد و در حالی که انگیزه‌های اولیه‌اش سرکوفت شده، او به فرا انگیزه‌هایش بیندیشد. معنویت معمولاً از دل مادیتی سالم و متعادل و تأمین شده، می‌شکند مردمان در کوشش سالم برای حل مسائل مادی خود و پایه‌های موفقیت در آن می‌توانند تجربه‌های معنوی را نیز به درستی مشق کنند.

۷- رفتار و شخصیت مردمان، منطقی به شدت اجتماعی دارد. این جامعه است که در ما نفوذ می‌کند و ما را نوع‌دوستی و مدارا، یا خشونت و تعصب و دروغ و دورویی می‌آموزد. به آزمایشهای تریپلت درباره مورچه‌ها، سوسکه‌ها، دوچرخه‌سواران و دانشجویان اشاره شده است. اجتماع در چند و چون رفتارها و شکل‌گیری شخصیت ما اثر می‌گذارد. در جوامع بسته و ناشفاف، نوعی بی‌اعتمادی به وجود می‌آید. پدر و مادرهای کم‌حوصله نمی‌توانند فرزندان کنجکاو به‌بار آورند. کودکان فاقد اسباب‌بازی، در باروری استعداد برونگرایی، کنش‌مندی و دستورزی و حل مسئله و مسئولیت‌پذیری مشکل خواهند داشت. نوع مدیریت در رفتار سازمانی کارکنان مؤثر است.

۸- ممکن است «جماعت» در رفتار آدمی اثری مغرب‌بنهد. جامعه توده‌وار و رهبریهای فرهنگند، فردیت و استقلال شخصیت را از مردمان می‌ریاید و آنها را به فردیت‌باختگی دچار می‌کند. رفتارهای پرخاشگرانه و غیراخلاقی چه بسا به صورت همانندسازی و واگیری از جماعت به فرد منتقل شود. به دیدگاههای لیون و نیز به مواردی از خودکشیهای دسته‌جمعی، همچنین به آزمایشهایی که با عابرین در